

CARLES SALVADOR GIMENO A LES TERRES CASTELLONENQUES

Vicent Falomir [Universitat de Castelló]

Hem triat el títol «terres castellonenques» per fer-lo coincidir amb l'encapçalament d'una publicació de Carles Salvador (1930, «Tierras castellanenses») en la revista *Valencia Atracción*. L'objectiu d'aquest article, que ara presentem, és aportar un poc més al coneixement d'una de les personalitats valencianes contemporànies més destacades. Analitzarem l'etapa que estigué a Castelló, un període transcendental per a la seva vida i obra. També, detallarem les relacions que mantingué amb personalitats culturals de la ciutat de Castelló i amb els mestres del Maestrat contemporanis d'ell. L'empremta deixada a Castelló ha estat i és molt important, prova d'això és la Fundació Carles Salvador que es troba a Benassal. A més, Realitzarem una breu semblança de Carles Salvador per situar el context de la seva arribada a les terres de Castelló com a mestre en plaça de propietat després d'haver aprovat l'oposició.

BREU SEMBLANÇA DE LA VIDA I OBRA DE CARLES SALVADOR

Carles Salvador Gimeno va nàixer el 20 de gener de 1893 al carrer de Dalt, núm. 48, del barri del Carme de València. Son pare, Ramón Salvador Orega, provenia de Vistabella del Maestrat, i sa mare, Maria Gimeno Sebastià, de València. Dels cinc fills del matrimoni, Carles era el quart. El pare de Carles Salvador tenia l'ofici de fuster, que era una tradició familiar, i va baixar a Castelló per aprendre; després es traslladà a València on es va instal·lar al barri

de Carme. «El meu pare» deia Carles Salvador «era llavors un mestre fuster, prou ben relacionat entre qualques figures polítiques i de la literatura».¹

Carles va iniciar el seu itinerari docent als pàrvuls Asil de Campos per a passar poc després a l'Escola Pia (escolapis) de València. Al finalitzar la primera ensenyança entrà a treballar a la fusteria de son pare. Va canviar el curs de la seva vida al caure i trencar-se el braç pel colze al pati de la Joventut Obrera on anava a aprendre solfeig. Son pare li va pagar la carrera de mestre, a petició de la seva germana Empar. Així, va ingressar a l'Escola Normal i entrà en el moviment valencianista per finalitzar els seus estudis l'any 1911, quan va obtenir el títol de mestre.

Des de setembre de 1912 fins a octubre de 1914 exercí com a mestre interí a Aiello de Malferit (la Vall d'Albaida). Realitzà el servei militar a València des d'eixe mateix octubre fins al desembre de 1915, any en què va aprovar les oposicions i va guanyar la plaça en propietat de la Pobla de Benifassà (Baix Maestrat).

Pensem per un moment en la visió que tingué Carles Salvador a l'arribar a la Pobla: en 1915 era un poble d'uns 700 habitants² en la frontera amb les terres de l'Ebre, situat a 90 km de Castelló i a 160 km de València. Per arribar-hi, ell i el seu pare degueren anar amb tren fins a Vinaròs, i allí agafar la diligència de Morella per a baixar a Canet lo Roig i seguir un camí de ferradura per Rosell.³ A més, Vicent Simbor⁴ ens diu que el primer dia «hagueren de dormir —ell i el seu pare que l'acompanyava— en terra entre unes mantes en una casa del poble que a la fi el va acollir, perquè no van poder trobar on dormir».

1. Extret de «La vida nova», assaig autobiogràfic. És una obra inèdita.

2. Font: INE, *Alteraciones de los municipios en los censos de población desde 1842*, disponible en línia: <http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do>.

3. *Anuario de la industria y el comercio: Guía de Castellón y su provincia para 1910*.

4. Vicent Simbor, *Carles Salvador i Gimeno: una obra decisiva*, València: Diputació Provincial, 1983, p. 15.

A l'escola de la Pobla de Benifassà va estar pocs mesos, ja que en abril de 1916 es va crear a Benassal una segona escola de xiquets amb plaça de mestre en propietat. El 4 de maig de 1916, Carles cessa de mestre a la Pobla i pren possessió a Benassal, una població de 2.940 habitants,⁵ a la comarca de l'Alt Maestrat, de terreny escabrós i muntanyós, a 80 km de Castelló i a 150 km de la seva València natal. Malgrat estar apartat de les concentracions urbanes estava ben comunicat per línia d'autobús, ja que allí es va crear l'HIFE (Hispano Fuente En Segures), que feia el recorregut de Castelló a Benassal.⁶

A l'arribar a Benassal, Carles Salvador es va establir amb els pares, que havien deixat la fusteria de València a càrrec del seu fill Salvador Salvador, en una casa municipal al carrer de València, núm. 11:

Aprés fonc establert a Benassal per regentar una escola oficial. Trobí de bell nou ço que és tant deficient a Espanya, l'ensenyança.⁷

Carles Salvador es va trobar a l'escola alumnes⁸ que parlaven valencià al carrer, mentre que la classe s'impartia en castellà. Ell fou partidari del valencià a l'escola com a llengua principal. A més, proposa un canvi de sistema i estableix la renovació pedagògica i l'actualització del sistema educatiu d'acord amb les tendències del moment a Europa.

En aquesta època, Carles Salvador va col·laborar, juntament amb mossèn Eloi Ferrer, en el recull de mots per al diccionari de mossèn Alcover, i també

5. Font: INE: *Alteraciones de los municipios en los censos de población desde 1842*, disponible en línia: <http://www.ine.es/intercensal/intercensal.do>.

6. Castellón. Guía Comercial de la Provincia, 1921.

7. Extret de *La vida nova* (vegeu nota 1).

8. El curs 1916, Carles Salvador tenia a càrrec seu 62 alumnes, informació que trobem en el llibre personal de Carles Salvador per a les visites d'inspecció. Aquesta inspecció la va realitzar l'inspector Juan José Senent, el 9 d'octubre de 1916. A part de facilitar-nos la quantitat d'alumnes, aquest *Boletín de inspección* ens facilita informació sobre l'escola, el local, sobre el mestre, poble, etc., i els comentaris que fa al final l'inspector. Són documents realment interessants. A l'arxiu de la Fundació podem trobar els dos llibres personals de visites de Carles Salvador, el del període que estigué a Benassal i el de Benimaclet.

en el de mossèn Antoni Griera de l'Institut d'Estudis Catalans. Segons Pere-Enric Barreda, tant Eloi com Carles eren ajudants de mossèn Joaquim Garcia Girona, «el fet de viure a Saragossa —i des de 1919, a Còrdova— va motivar que cercarà a Benassal el suport de Ferrer, encara seminarista, i després de Salvador».⁹ La col·laboració d'Eloi Ferrer està documentada en l'epistolari de Garcia Girona recopilat per Lluís Gimeno Betí.¹⁰

per mig d'un seminarista del meu poble (Benassal) hai anat responent i retornant los qüestionaris vers l'Institut, secció filològica. A Castelló volien fer alguna cosa en los amics (Huguet-Guinot, etc.) però... no està'l forn per-a rosques.

En juliol de 1918 mossèn Alcover va visitar Benassal per interessar-se del treball que anava fent-se per al seu diccionari.

El 22 d'agost de 1918 Carles Salvador es va casar a Benassal amb Sofia Monferrer. Els sogres li pregunten que no marxien del poble mentre ells visquen. El fet que la filla s'encarregara de cuidar els pares majors és una situació típica i arrelada en la societat rural i que ha persistit fins fa poc.

En juliol de 1919 naix el seu fill Carles i en 1925 nasqué la seva filla Sofia.

En setembre de 1919 estigué a Benassal mossèn Antoni Griera per a recollir paraules per al seu diccionari. Eixe mateix mes s'instal·len les monges de la Consolació a Benassal. El panorama educatiu de la població, a més de les monges, es completa amb un ensenyament públic que compta amb una escola amb dos aules de xiquets i dos de xiquetes, segons la *Castellón. Guía Comercial de la Provincia* (1921), que inclou les autoritats locals (alcalde, secretari, metge, jutge, rector...) però no els mestres.

---

9. Pere-Enric Barreda: «Aproximació a la tasca lexicogràfica de Carles Salvador», en *Petit vocabulari de Benassal (Maestrat)* de Carles Salvador, Benassal, 2005, p. 7.

10. La col·laboració d'Eloi Ferrer la trobem en l'epistolari de Garcia Girona amb mossèn Alcover en la carta núm. 35 del llibre de Lluís Gimeno, *Mossèn Alcover i les comarques centrals del territori lingüístic*, Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 161.

L'any 1921 Carles Salvador participa en el II Aplec Valencianista que tingué lloc a la muntanyeta de Sant Antoni (Betxí), en el qual proposa la creació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana.

En febrer de 1922 es nomena mossèn Joaquim Garcia Girona fill predilecte i el 15 d'agost se li fa un homenatge a Benassal dedicant-li un carrer (el que era carrer de l'Hostal). Pel que podem extraure del llibre d'actes de la Societat Castellonenca de Cultura, assistiren el seu president, Salvador Guinot, i Lluís Revest.

En setembre de 1923 va tenir lloc el colp d'estat del general Primo de Rivera. Aquesta dictadura va durar fins a 1929. Les coses canvien per a Salvador, ja que ingressa a Unión Patriótica i és nomenat caporal del sometent de Benassal. En desembre de 1927, segons Pere-Enric Barreda,¹¹ s'inaugura el local d'aquest partit i Carles Salvador, com a secretari de la comissió, prepara l'homenatge que li faran a Primo de Rivera a Madrid el mes de maig següent.

Carles Salvador també va participar en l'àmbit empresarial de Benassal. Així, l'any 1927, Salvador col·labora amb la societat creada per explotar l'aigua de la Font d'en Segures. En una carta enviada al seu amic Artola deia: «A més he estat enfrascat amb els treballs preliminars de la constitució d'una Societat anònima benassalenca que es proposa l'explotació de les aigües de la Font d'En Segures amb botelles d'1 litre. [...] Una empresa mercantil que té molt de patriòtica en el sentit del millorament vilatà».¹² En desembre de l'any següent guanya la subhasta per explotar i distribuir l'aigua del brollador de Benassal. Va participar en el disseny de l'etiquetatge, una imatge de Posidó o Neptú, d'estil modernista, realitzada en el taller de litografia Ortega de València. Aquesta aigua es va declarar d'utilitat pública i amb permís per a la venda envasada a partir de juliol de 1928. Uns anys després, en 1932, per millorar

11. Tota aquesta informació del període de Primo Rivera està extreta del llibre de Pere-Enric Barreda, *Carles Salvador: una vida en imatges*.

12. Extret de l'esborrany d'una carta que Carles Salvador va enviar a Bernat Artola, el 29 d'abril de 1927. En aquest escrit podem llegir que volien una concessió d'explotació de cinc anys.

l'activitat d'envasament i etiquetatge, que fins al moment es feia directament en la mateixa plaça dels Xorros, es va construir una planta embotelladora.

En agost de 1929 va assistir a Barcelona a l'Exposició Internacional. En setembre d'això any entrà un nou mestre a l'escola de xiquets a Benassal, Salvador Seda, per a substituir la vacant deixada per jubilació del seu company el mestre Ajado. Carles Salvador féu una proposta per a crear un nou grup escolar a les Eres Tancades.

En abril de 1930, Carles Salvador publica una ressenya de l'obra *La llengua valenciana* de Revest. Encara que coincideix amb Revest en la unitat de la llengua, critica les propostes de Revest de reformar l'ortografia i crear un Institut de la Llengua Valenciana amb una ortografia divergent de l'Institut d'Estudis Catalans: «Crear un Institut de la Llengua Valenciana con el propósito de fabricar una ortografía más es, sencillamente, inútil».¹³

Cal assenyalar que sols hi ha una carta entre Revest i Carles Salvador, del mateix any 1930, en què Carles, a petició d'Adolf Pizcueta, sol·licita formalment a Revest la seva col·laboració en un llibre sobre poesia valenciana.

En el mateix epistolari de Revest, es conserva una carta enviada per mossèn Alcover, datada el 23 de maig de 1930, en resposta per l'agraïment d'haver rebut el llibre de Revest *La llengua valenciana*, en la qual Alcover comentava que hi ha dos grans obstacles per al desenvolupament de la llengua: per una banda, la rivalitat de la ciutat de València contra tot allò que siga català, representada pel pare Fullana, i per altra banda, l'absolutisme de Pompeu Fabra, al qual considera un excel·lent gramàtic, però sense coneixements de filologia, i amb un caràcter molt autoritari. Per afavorir la llengua, Alcover apostava pel que tenien de bo l'un i l'altre. En un apartat de la carta Alcover deia a Revest: «Jo crech que el camí que hem de seguir catalans, balears i

---

13. Carles Salvador: «Carnet bibliográfico: La Llengua valenciana de Lluís Revest i Corzo, II», *Diario de la Mañana*, 24 d'abril de 1930. Reeditat en V. Simbor (2000).

valencians ha d'esser emancipar-nos del caciquisme d'En Fabra i de l'apassionament dels valencians de la ciutat de València».¹⁴

En juliol d'aquest mateix any *Taula de Lletres Valencianes* realitza una crida als escriptors i a les publicacions valencianes per acordar unes normes ortogràfiques: fou el primer pas de les bases conegudes com a Normes de Castelló.

En aquesta línia de preocupació per tot el que feia referència a la llengua valenciana, la Societat Castellonenca de Cultura no podia quedar-se al marge en un tema com aquest, per la qual cosa proposa crear una oficina lexicogràfica, com així consta en una de les acta de la Societat: «El mismo señor Presidente [Salvador Guinot] animó el propósito que se había hecho ya constar en la citada Memoria de crear en nuestras oficinas una especial de estudios gramaticales para Trabajos sobre la lengua valenciana para cuya dirección propuso al que subscribe [Luis Revest]. Este propósito mereció la aprobación de los reunidos».¹⁵

Salvador Guinot, com a president de la Societat, va enviar el 24 de juny de 1932 una carta adreçada a Carles Salvador en què li sol·licitava que continuara el treball lexicogràfic iniciat per mossèn Joaquim Garcia Girona en el seu *Vocabulari del Maestrat*. A més, Guinot li pregava que completara la informació de paraules que utilitzava la gent del poble, indicant el significat de les paraules, i li recomanava una atenció especial al lèxic d'oficis i nomenclatura dels animals i plantes.¹⁶

Carles Salvador, l'última setmana d'agost de 1932, va participar en l'Escola d'Estiu de Barcelona, invitat per la Generalitat de Catalunya, amb la ponència «Conversa pedagògica sobre els problemes de l'ensenyament».

---

14. Lidón París: *El archivo personal de Lluís Revest: memorias de un erudito en Castellón de la primera mitad del siglo XX*, treball d'investigació, Universitat Jaume I de Castelló, Departament d'Història, Geografia i Art, 2010.

15. Llibre d'actes de la Societat Castellonenca de Cultura, núm. 46, de 8 d'octubre de 1931.

16. Epistolari de Carles Salvador. A l'arxiu de Carles Salvador també trobem el llistat amb les fitxes de paraules d'aquest encàrrec.

Va aconseguir dues beques dotades amb 200 pessetes per a Josep Francesc Boix de Benassal, que estava de mestre a Castellfort, i per a Enric Soler i Godes, mestre de Sant Joan de Moró: «Personalment vaig conèixer a Carles Salvador en l'Escola d'Estiu estant. Va escriure'm el dia i hora que arribava i van quedar que l'esperaria a la porta de l'Escola Industrial amb un mocador blanc a la mà. Poc més o manco de l'hora convinguda vaig vore vindre un home rabassut i ample de muscles que em feia un senyal mà en l'aire, era ell; vam saludar-nos, vaig donar-li una abraçada agraït i emocionat, començant tot seguit una agradable conversa de com anaven les classes i l'ambient que les voltava i si havia saludat a Rafael Candel i Vila, de Xàtiva, professor de ciències a la Normal o de l'Institut Escola de Barcelona al qui m'havia recomanat per a que m'orientarà».¹⁷

L'any següent, en agost de 1933, tornaren a coincidir en la Colònia Escolar Valencianista a Albocàsser, organitzada per la Societat Castellonenca de Cultura i subvencionada pel Ministeri d'Instrucció Pública. Aquesta colònia va estar dirigida per Carles Salvador amb l'ajuda dels mestres Francesc Boix, Antoni Porcar Candel i Enric Soler i Godes:¹⁸

Carlos Salvador posà en la marxa de la Colònia tota la seua passió de mestre i valencianista. La convivència fón feconda, els dies passaren volant, però deixant un record entranyable, que, ara, als cinquanta anys no els he oblidat, a més que dels quatre mestres que allí s'ajuntaren sols quede jo.¹⁹

Per aquest document sabem que la Colònia Escolar estava formada per trenta xiquets dividits en tres grups que alternaven cada dia els tres

---

17. Enric Soler i Godes: *El meu Carles Salvador* (text mecanografiat), parlament en l'homenatge a Carles Salvador, datat el 22 d'octubre 1980. Es troba al fons Soler i Godes de la Biblioteca de la Universitat Jaume I.

18. La Colònia Escolar va tenir repercussió en els diaris. Per exemple, en l'*Heraldo de Castellón*, núm. 13437, de 18 d'agost de 1933, es publicava un article amb el títol «La colonia de veraneantes de la Societat Castellonenca de Cultura».

19. Enric Soler i Godes (fa 50 anys): «Una Colònia Escolar Valencianista» (text mecanografiat). Es troba en el fons Soler i Godes de la Biblioteca de la Universitat Jaume I.

mestres. La temàtica impartida tractava sobre la nostra història, les ciències naturals, la geografia, la literatura i, principalment, el llenguatge. Aquesta colònia tingué lloc a l'ermitori de Sant Pau d'Albocàsser. La feina diària estava estructurada de la següent forma: al matí, classes; a la vesprada, passeig; després de berenar, aprenien cançons, i després de sopar, feien contalles, endevinalles i altres entreteniments. També sabem que anaren d'excursió al barranc de la Valltorta (Tírig) per veure les pintures rupestres a la Cova dels Cavalls.

En un altre apartat del document del mestre Soler i Godes, es diu: «La Colònia Escolar Valencianista va ésser una curiositat per a la gent d'Albocàsser, les autoritats del qual es feren una grata visita, també vingueren a passar unes hores els familiars dels colons i de passada admirar els treballs que havien fet els xiquets».²⁰

Eixa relació mútua d'amistat la trobem en el pròleg o pòrtic (com posa al llibre) de Carles Salvador a Enric Soler i Godes del llibre *I el cel és blau*, publicat l'any 1933 per la Societat Castellonenca de Cultura:

A vós, Enric Soler Godes —el Patriota, el Mestre, el Poeta: tres vegades creador, tres vegades Poeta: la mà. (Esta mà que només se mou pels sants ideals de la Valenciania).²¹

També tingué ressò en la Castellonenca aquesta primera Colònia Escolar a Sant Pau: «El señor Sánchez Gozalbo da cuenta del lisonjero éxito de la Colonia Escolar organizada en nombre de la Sociedad por dicho Señor, Don Raimundo Noguera y Don Cayetano Huguet, y se acuerda, a propuesta del señor Presidente que conste en acta el agradecimiento de la Sociedad a dichos señores».²²

20. Extret d'E. Soler i Godes: *op. cit.*

21. Enric Soler i Godes: *I el cel és blau*, poemes, Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, 1933, p. 9.

22. Llibre d'actes de la Societat Castellonenca de Cultura, núm. 53, de 30 de setembre de 1933.

En novembre de 1932 la Castellonenca aprova les bases de Revest i el *Vocabulari ortogràfic valencià* de Carles Salvador, que es publicà l'any 1933 (previsiblement, ja que no consta la data en el llibre) per l'editorial L'Estel de València, on s'inclou una declaració del pas donat per normalitzar la llengua i a continuació incorpora les bases ortogràfiques unificadores.

El 21 de desembre de 1932 s'aprovaren aquestes bases, a la seu de la Societat Castellonenca, carrer dels Cavallers de Castelló, conegudes com a Normes de Castelló, per les personalitats i entitats valencianes que les signaren.²³ Carles Salvador fou un de la cinquantena de signataris d'aquestes normes.

Després de divuit anys, en setembre del 34, Carles Salvador deixa la plaça de mestre de Benassal per incorporar-se a la plaça en propietat a l'escola Cardenal Reig de Benimaclet. Tota la família es traslladà al carrer Assumpció, núm. 1, davant de l'església.

Els motius d'haver sol·licitat aquest canvi foren, segons Pere-Enric Barreda, els estudis dels fills, una causa típica del moment, ja que les distàncies que avui no tenen importància abans sí que en tenien, a més de les incomoditats de desplaçament; l'atracció que tenia anar a València, cap i casal on estava tot l'ambient cultural, la qual cosa li permetia una major participació en actes, i el tercer motiu —que podria ser el primer—, era un problema de salut personal.²⁴

Aquest trasllat a València no va implicar una ruptura amb les nostres terres, ja que va continuar estiuejant a Benassal l'any 1935 i després de la guerra, a partir de 1941 fins a 1954, el seu darrer estiu. Una prova més de la

---

23. Vicent Pitarch: *Les Normes de Castelló als cent anys de les Normes de l'Institut d'Estudis Catalans*, Benassal, Fundació Carles Salvador, 2013. Indiquem el llibre de Pitarch per diversos motius: d'una banda, és una publicació recent i posa al dia tot el que s'ha estudiat anteriorment sobre les Normes, i per l'altra, recull una bibliografia molt extensa i acurada. També es pot consultar informació sobre les Normes al Repositori UJI: <http://www.repositori.uji.es>.

24. Pere-Enric Barreda: *Carles Salvador a Benassal*, Benassal: Fundació Carles Salvador, 2005, p. 11.

seva vinculació amb Benassal fou l'acord de l'Ajuntament de Benassal, l'any 1954, per a nomenar-lo cronista oficial de la vila.²⁵

El moment més àlgid, tant en la seva vida com en la seva obra, el trobem en el període que va viure a Benassal. Vicent Simbor pensa el mateix quan estructura la seva poesia en tres fases:

1a etapa, de formació (1913-1922)

2a etapa, d'esclat creatiu (1923-1939)

3a etapa, de maduresa (1940-1955)

La importància de Benassal en l'obra salvadoriana també queda palesa en la divisió que fa Ferran Carbó en dos cicles: Benassal i València.

El temps que Carles Salvador estigué a Benassal fou el més productiu i el de major qualitat. Pràcticament publica en tots els diaris de Castelló (*Diario de Castellón*, *Heraldo de Castellón*, *Libertad* i *La Provincia Nueva*), en revistes com *Valencia Atracción*, en setmanaris, en l'almanac de *Las Provincias*, en diaris de València i de Barcelona, i en *Diario de Tarragona*. Va participar en revistes locals com la de *Nuestra Señora del Losar* de Vilafranca del Maestrat, en l'anyuari guia de la Província de Castellón, etc., i també en el butlletí de la Societat Castellonenca des de 1920 (primer quadern) fins a 1954, on va publicar principalment poemes, articles d'història de Benassal i sobre la nostra llengua. Fou un col·laborador molt destacat de la secció «Folklore» de la revista.

A excepció d'una de les obres més destacades o per no dir la més important, *Plàstic*, que es va editar a València al Taller tipogràfic de Pere Peñalver, l'any 1923, la seva producció més voluminosa i a la vegada de major qualitat està entre els anys 1928 i 1930 (en aquest moment viu a Benassal). L'any 1929 la Societat Castellonenca de Cultura li publica *L'Elogi del xiprer*, també aquest mateix any la impremta Armengot li publicava *Llibret eucarístic*. L'any

---

25. Certificat, de 13 de setembre de 1954, de l'acord de l'Ajuntament de Benassal de nomenament de Carles Salvador com a cronista oficial (Fundació Carles Salvador).

1929, de nou Armengot li imprimia l'obra *Vermell en to major*, que havia estat presentada l'any anterior a l'Ateneu de València. L'any 1930 la Societat li tornava a publicar, dins de la col·lecció Biblioteca de Contemporanis, un altre llibre de poemes, *Rosa dels vents*.

A partir de la dècada del quaranta va publicar, entre d'altres, treballs sobre Benassal: *Petit vocabulari de Benassal* (1943), *Cant i encant de Benassal* (1945) i *Les festes de Benassal* (1952). Per realitzar aquest llibre, va mantenir contacte amb Perfecto Artola²⁶ per a sol·licitar-li informació de la música, cançons i balls del poble, material que va incloure en aquest treball. En una de les cartes rebudes podem llegir que Artola li proposava un model de portada per al llibre. Una altra informació que podem completar en aquest llibre la trobem en la carta enviada per Àngel Sánchez Gozalbo,²⁷ que li comentava que la Societat no es podia fer càrrec de l'edició del llibre; també en un altre escrit li demanava col·laboració per a l'edició especial del butlletí, 25è aniversari de la publicació. L'obra *Les festes de Benassal* va ser editada de nou per la Diputació de Castelló, l'any 1987, i per la Fundació Carles Salvador, en el 2010.

Carles Salvador va estar fins al final sempre treballant i preparant publicacions per als diversos mitjans, entre els quals el *Boletín de Aprendices de la HIFE* (la companyia d'autobusos de la Font d'en Segures, de Castelló, que ell tantes vegades va utilitzar). Vicent Tintoré, cap de personal de l'HIFE en una carta de 28 de juny de 1955 li sol·licitava (a un mes del seu traspàs) una col·laboració: «pues no concebimos su tardanza en remitirnos original,

---

26. Epistolari de Carles Salvador. Cartes de Perfecte Artola, nascut a Benassal i estava de director de banda de música a l'Ajuntament de Màlaga. Són un total de cinc cartes, de 1948-49, que rep Salvador.

27. Epistolari de Carles Salvador. Cartes d'Àngel Sánchez Gozalbo (Castelló, 1894-1987), metge de Castelló i personalitat destacada dins de l'ambient cultural de Castelló: Fou membre fundador de la Societat Castellonenca on va estar de director del seu butlletí durant molts anys, a més fou, entre altres càrrecs, regidor de l'Ajuntament i president de la Caja de Ahorros y Monte Piedad de Castelló. En l'epistolari trobem 4 cartes, que van des de 1947 fins a 1949.

siendo tan puntual y deferente con nosotros». Salvador, aquest any de 1955, encara els va remetre un parell d'articles, un sobre Ares i l'altre sobre la Mare de Déu de la Font del Barranc.

RELACIONS CASTELLONENQUES DE CARLES SALVADOR A TRAVÉS DEL SEU EPISTOLARI

L'epistolari de Carles Salvador Gimeno, format per 1.093 cartes originals, es troba a la Fundació Carles Salvador de Benassal. Arran del conveni signat entre la Fundació i la Universitat Jaume I es va digitalitzar tot aquest fons, que actualment està organitzat alfabèticament pel primer cognom del remitent de les cartes a Salvador, seguint un ordre cronològic. En total, hi ha 271 personalitats i institucions que es relacionen amb Carles Salvador. El període d'aquest epistolari, principalment, està comprès entre 1940 i 1955. Es conserven poques cartes anteriors a aquest període. Segons ens comenta Pere-Enric Barreda, es va perdre la seva biblioteca, a més de nombrosos béns durant la Guerra Civil del 36. En un altre apartat del llibre de Barreda ens diu:

Abril de 1939. Acabada la guerra. Clima de terror i execucions sumaries: destrueix la seua correspondència per a evitar que li la confisquen i puga servir de prova inculpatòria, car aviat haurà de presentar declaracions jurades al Ministeri, tribunal de funcionaris i comissió depuradora del Magisteri i del Centre de Cultura Valenciana.²⁸

Després d'haver analitzat i repassat tot l'epistolari de Carles Salvador Gimeno, hem seleccionat les personalitats més destacades de Castelló que mantingueren relació amb ell. A continuació esmentarem, per ordre alfabètic del primer cognom, alguns d'aquests corresponsals:

---

28. Pere-Enric Barreda: *Carles Salvador: una vida en imatges*, Benassal: Fundació Carles Salvador, 2012, p. 134.

Bernat Artola Tomás

Trobem 25 cartes escrites a mà i en valencià, adreçades al seu amic Carles Salvador a València i, durant els mesos d'estiu, a Benassal. La major part estan remeses des de Castelló, però n'hi ha tres enviades des de Madrid. L'interval d'aquesta correspondència va de 1945 a l'abril de 1952. Un dels temes recurrents que apareix contínuament en la correspondència és el dels certàmens literaris, tant el de Lo Rat Penat com el de la Diputació de València. Artola —pel que hem pogut llegir— mostra molta amistat i confiança amb Salvador; li diu el que pensa sobre els concursos literaris i sobre les institucions culturals de Castelló i València. Com deia en una carta de 29 d'abril de 1950: «Jo, per temperament i també per convicció, no he volgut “fer capelleta” ni amb en Gaetà ni amb la SCC». Artola és molt crític amb Lo Rat Penat; per exemple, sobre el seu president diu: «Manuel [fa referència a Manuel González Martí] és un ninot de palla i crec que Lo Rat Penat no podrà fer iniciativa d'ell, res que valga la pena». Malgrat això i la desconfiança amb Lo Rat Penat, Artola li ofereix col·laboració amb les tasques de la Secció de Literatura que presidia Carles Salvador.

Entre Salvador i Artola existeix, a més de l'amistat, una relació literària i d'intercanvi d'informació. Un altre tema que està patent en la major part de les cartes és la seva preocupació pel poc ús que es fa de la llengua valenciana en les institucions culturals i en els certàmens literaris, així com la possibilitat d'incorporar vocables que són utilitzats pel poble però que no estan ben vistos en la llengua normalitzada i oficial.

Perfecte Artola

Perfecte Artola era fill de Benassal i ocupava el càrrec de director de la banda de música de Màlaga. Perfecte Artola li va enviar 7 cartes, datades entre agost de 1948 i febrer de 1953. Estan escrites a mà i en castellà. Carles Salvador li havia sol·licitat que li facilitara informació sobre les cançons, la

música i el balls de Benassal, ja que estava redactant el llibre de *Les festes de Benassal*. Pel que hem pogut constatar es veien a l'estiu, encara que no tots, a Benassal. Perfecte Artola li enviar tot el material sol·licitat per Salvador i li proposava com havia de ser la portada del llibre de les festes amb un croquis del Benassal antic. En l'última carta, la del 21 de febrer de 1953, felicita Carles Salvador pel seu 60 aniversari.

Manuel Bellido

Des de Castelló li remet una carta datada el 29 de juliol de 1947. Està escrita a mà i en valencià. El felicitava pel treball de la seva filla, Sofia, i li deia que tenia moltes ganes de xarrar amb ell.

Eduardo Codina

Codina, cronista i arxiver de la Diputació de Castelló i membre de la Societat Castellonenca de Cultura, li va enviar una carta i dos telegrams, tots datats en l'any 1955. En la carta li facilitava l'adreça d'una persona de Castelló i li agraiïa la donació del fullet *Fra Gaspar Gil Català de Monzonís, fill il·lustre de Benassal*. En un telegrama li sol·licitava urgentment el seu telèfon; en l'altre li comunicava que la seva poesia estava premiada.

Germà Colón

Ens trobem amb dos cartes escrites en valencià i a mà. Estan datades en els anys 1952 i 1953. La primera carta està enviada des de Castelló i li demana excuses per no respondre abans, ja que estava fent el servei militar (milícies). Li comentava que li faria una recensió en el butlletí. L'altra carta, remesa des de Barcelona, el felicita pels seus 60 anys i li diu que «sempre dóna una gran satisfacció i plaer el poder expressar l'admiració vers un home que, com vós, ha esmerçat tots eixos anys en l'estudi i enaltiment de la nostra llengua benamada».

Tomás Fabregat Monterde

Com a alcalde de Benassal, li envia 4 cartes, escrites a màquina amb la capçalera de l'Ajuntament, datades entre 1951 i 1955. En la primera, l'1 de juny de 1951, Fabregat, que havia estat designat alcalde pel governador civil, li ofería tots els seus serveis per a tot allò que fóra necessari.

En una altra carta li agraiïa la donació que havia fet a l'Ajuntament del llibre *Les festes de Benassal* i a la vegada li sol·licitava 25 exemplars més per a repartir entre els amics i visitants. Això sí, volia saber què costaven i li ho ingressaria per reemborsament. En una altra carta de 15 de novembre de 1954 li enviava una còpia de l'acord pres per la corporació municipal per a nomenar-lo cronista oficial de Benassal. En l'última carta, datada el 20 de març de 1955, el felicitava per l'obtenció en l'XI Certamen Literari, al Teatre Principal de Castelló, del premi Flor Natural a la poesia «Font d'en Segures».

Salvador Guinot

Fou alcalde de Castelló durant la dictadura de Primo de Rivera i president, durant molts anys, de la Societat Castellonenca de Cultura. En l'epistolari de Salvador ens trobem una carta, datada el 24 de juny de 1932, escrita a màquina i en valencià. Guinot l'assabentava que s'havia creat, a la Societat Castellonenca de Cultura, l'Oficina de Llengua Valenciana i li demanava col·laboració en la lexicografia de la llengua parlada: li ho sol·licitava per la seva competència i per la relació que mantenia amb la Societat. Guinot li pregava que continuara amb el vocabulari del Maestrat que havia iniciat mossèn Joaquim García Girona.

Juntament amb la carta hi ha una relació de paraules que calia completar i ajustar a les següents indicacions: paraules que ja no s'utilitzen i paraules relacionades, però, com diu Guinot en la carta, «prescindint de paraules científiques i altres que trobem en forma igual o semblants als diccionaris». A més li sol·licitava el significat d'aquestes paraules i en quin

poble s'utilitzaven o eren més típiques. En un altre punt li demanava que es fixara i posara molta atenció en els lèxics d'oficis i en el nomenclàtor de plantes i animals.

Gaetà Huguet

En l'epistolari ens trobem 13 cartes i un telegrama d'Huguet. Estan escrites des de Castelló i el mas de la Foia de la Barona (la Vall d'Alba) entre els anys 1952 i 1953, en valencià i a mà. Els temes tractats estan relacionats amb la llengua, sobre els cursets de gramàtica per correspondència, sobre els concursos literaris i la creació d'un concurs de prosa valenciana anomenat Gaetà Huguet Breva, en record de son pare. El premi estava dotat amb 3.000 pessetes, i n'hi havia tres premis més, dotats amb més de 1.000 pessetes cadascun: premi València, Castelló i Alacant. En una de les cartes, la del 13 de juliol de 1953, retratava el perfil de Carles Salvador: «veig una vegada més que sou un treballador empedernit que en comptar de passar les curtes vacances de les quals disposeu gitat sobre les carrasques del Ribet... us tanqueu en una cambra més o menys airegada». Huguet solia muntar al balneari de la Font d'en Segures a passar els mesos d'estiu, allí coincidia amb Salvador i Nicolau Primitiu, a qui nomena també en les cartes.

Francesc Manuel Llorens Ferri

Va fer de mestre a l'escola de Les Llometes (Benassal). En l'epistolari de Carles Salvador trobem 17 cartes i 6 targetes personals de Llorens. Les cartes, igual que les targetes, són la major part manuscrites, a excepció de tres cartes escrites a màquina en 1954. Tota la correspondència és en valencià, i està datada entre desembre de 1949 i gener del 1955. A aquest corresponsal li agradava escriure poesia, que enviava a Carles Salvador perquè li la publicara en els diaris de València. Mantingué una relació de respecte i admiració per Carles Salvador. Va participar en els cursets de gramàtica valenciana de Lo Rat Penat per correspondència, i el mateix Carles Salvador li va fer algunes

correccions. En juny del 52 li comentava que anava a participar en el concurs de trasllat de mestres, i com a resultat del concurs fou destinat el curs 1952/1953 a Sollana, des d'on continua la relació epistolar amb Salvador. En una carta enviada en setembre de 1952 li comentava que la seva situació econòmica no li permetia fer desplaçaments, però que tenia molt d'interès d'anar a veure'l a València. En la carta de 3 de novembre de 1952 explicava: «Per al meu pressupost actual desnivellat encara no hi ha rengló de viatges hui per hui. [...] A més a més he rebut també els agraïments de la gent: arròs, moniatos, anguiles, cacaus, melons». En l'última carta enviada a Salvador, en gener de 1955, li deia que anava a participar en la revista de *L'Altar del Mercat*, cosa que li havia sol·licitat Carles Salvador, ja que era l'encarregat de recollir els treballs per a la revista.

Abilio Machi Fabregat

De Machi Fabregat, alcalde de Benassal, ens trobem 6 documents: 4 cartes, un saluda i una targeta personal. Estan escrites en castellà, tres a màquina, i la resta, a mà. L'interval de les cartes va entre juny de 1949 i desembre de 1954. En el saluda de 10 de juny de 1949, enviat des de l'alcaldia de Benassal «como obsequio a su buena amistad», li fa arribar una prima (coqueta) beneïda que es va repartir a l'ermitori de Sant Cristòfol. En altres missives, l'alcalde li sol·licita si pot adquirir a València etiquetes per a les botelles de l'aigua embotellada de la Font d'en Segures. En una altra carta datada en desembre de 1950 li vol llogar la casa de Carles Salvador a Benassal per ubicar l'escola de xiquetes, ja que anaven a fer reformes a la cuina i a l'entrada de sa casa, cosa que no es va arribar a produir perquè s'ajornaren les obres per falta de pressupost dels projectes de Regiones Desbastadas. En una última carta li agraiïa haver escrit un article sobre Benassal, publicat en la revista *Valencia Atracción*, ja que l'últim document que es conserva és un targeta personal en què Machi Fabregat li desitja un bon any 1955.

José Meyer Sorni

Meyer Sorni, arquitecte a Castelló, va mantenir una bona relació amb Carles Salvador. En les cartes d'Artola i de Llorens també es fa referència a ell. Amb tota seguretat, pel que podem llegir en una de les cartes, es degueren conèixer als estius al balneari de la Font d'en Segures. Hi ha dos cartes de 1949, on li envia un parell de fotografies de l'escut dels Bertran i de la Mare de Déu del Rosari.

José Pascual Tirado

Autor del llibre *Tombatossals*, que va obtenir el Premi Nacional l'any 1930. Ens trobem amb una carta de 21 de maig de 1929, escrita a mà i en valencià. En aquesta missiva felicitava Carles Salvador pel premi dels Jocs Florals i per la recent obra publicada *Elogi del xiprer*, i l'encoratjava a continuar escrivint en valencià.

Miguel Pases

Fou alcalde de Benassal. Li envia una carta el 18 d'abril de 1945, amb capçalera de l'Ajuntament de Benassal, escrita a màquina i en castellà. El tema de la missiva està centrat en la reconstrucció de l'ermitori de Sant Cristòfol. Pases li pregava que, com a delegat de la Junta, fera extensible la participació econòmica per poder aconseguir diners per a reconstruir-lo, i al mateix temps l'invitava a participar en la romeria que tindria lloc el 21 de maig.

Artur Perucho

Perucho, periodista i escriptor, li envia una targeta postal escrita des de París, el 26 de novembre de 1929, en valencià, en la qual li comenta que tenia previst visitar Berlín i Moscou.

Antoni Porcar

Fou mestre a Canet lo Roig i, després de la guerra, a Cervera, Herbeset i les Coves. D'ell hi ha tres cartes i una targeta postal. Ens trobem una carta datada el 22 d'octubre de 1933, al cap de pocs mesos d'haver estat amb Salvador, en la

primera Colònia d'Estiu d'Albocàsser, escrita a màquina, en què li sol·licitava la correcció de la memòria, i li suggeria que canviara la paraula *interessant* per *important*. En una targeta postal de 26 d'agost de 1940 escrita, des de Vinaròs, en castellà, li comunicava el naixement del seu fill i li preguntava com estava ell i la seva família després de tots els avatars del conflicte bèl·lic. Les altres dos cartes estan escrites l'any 1945 des de les Coves on va ser nomenat mestre amb caràcter definitiu, mentre la seva família continuava vivint a Vinaròs. En aquesta carta li preguntava sobre Soler i Godes. L'última de les seves cartes és d'abril i comunicava a Carles Salvador que s'alegrava molt de tenir notícies d'Enric Soler, que «per fi ha pogut reunir-se amb la seua muller i estimat fillet». Queda patent en la carta que, igual que ocorria amb el mestre Llorens, que no podia viatjar per falta de pressupost, Antoni Porcar tampoc no podia practicar l'afició a la pintura per qüestions econòmiques. En aquesta missiva li va enviar informació sobre folklore, dos refranys de Cervera del Maestre. En un apartat de la carta deia: «Espere confiat el dia en que podré retornar a la vida normal».

Joan Puig

Rector d'Albocàsser i, després, de Sant Mateu, va col·laborar en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. En l'epistolari de Salvador hi ha un parell de cartes seues. La primera de 1929 on el felicitava per haver obtingut el premi dels Jocs Florals. Està escrita a mà i en valencià. La segona carta, datada el 9 d'abril de 1950, escrita a màquina, l'invitava a escriure sobre les confraries del segle XIV. En una altra part de la carta li suggeria que li comunicara on podia trobar les normes o una gramàtica per millorar l'escriptura en valencià i així evitaria fer faltes i com deia: «Ara que pareix que s'alçat un poc la mà podem fer-ho en llengua valenciana».

Àngel Sánchez Gozalbo

Fou fundador de la Societat Castellonenca de Cultura i director del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* durant molts anys. En aquest

epistolari ens trobem amb 16 cartes enviades a Salvador, totes en valencià, que van des de l'any 1947 fins al 1955. Estan escrites a màquina. Les primeres cartes estan centrades sobre el material redactat de *Les festes de Benassal*. Sánchez Gozalbo li suggeria que incorporara dibuixos en el text i il·lustracions musicals. Al final aquest llibre no el va publicar la Societat, sinó l'Editorial Barcino. En les cartes de la dècada del 50, a part d'agrair-li tots els enviaments dels llibres publicats, també li sol·licitava que participara, ell i la seva filla, en el recent suplement literari creat per la Societat. En una carta del 2 d'abril de 1951, ens mostra l'esperit i el que sentia la Castellonenca, arran de rebre el treball sobre ortografia valenciana perquè el publicaren en el butlletí. Sánchez Gozalbo li deia: «No cal li diga com estimem la seua firma. [...] Ja recordarà el criteri amplíssim i l'acolliment que dins de les seues pàgines [les del butlletí] tenen tota mena de treballs. La prudència i la cautela de les circumstàncies moltes vegades han fet que lligarem la nostra conducta al moment».

Altres cartes

Del seu amic Enric Soler i Godes només hi ha dos escrits: un de 1952 on el felicitava pels seus 60 aniversari, i una targeta, de 1952, en la qual el felicitava per Nadal.

Finalment, també podem llegir un telegrama de Borràs Jarque, i un saluda, de l'any 1929, del director-proprietari de l'*Heraldo de Castellón*, José Castelló i Tárrega.

L'estudi de les cartes relacionades amb Castelló, malgrat estar datades, en la seva major part, entre 1945 i 1955, ens permet esbrinar les relacions castellonenques de Carles Salvador, sota tres vessants: la cultura, els mestres i Benassal. Mantingué una molt bona relació amb els membres de la Societat Castellonenca de Cultura, amb el seu president Salvador Guinot, i molt especialment amb el director de publicacions durant molts anys, Àngel Sánchez Gozalbo. També mantingué relacions personals amb Gaetà Huguet i amb membres col·laboradors del butlletí com Germà Colón i mossèn Joan

Puig. Menció apart és la relació personal i d'admiració mútua entre Bernat Artola i Carles Salvador.

La relació que mantingué amb els mestres està patent a través de les cartes de Antonio Porcar, mestre que participa amb ell en la primera Colònia Escolar de l'estiu de 1933 a Sant Pau d'Albocàsser i amb el mestre de les Llometes de Benassal, Francesc Llorens Ferri, amb qui va continuar mantenint relació epistolar quan el traslladaren a Sollana. A més trobem en l'epistolari una carta de 1929 de Serafi Salort, mestre de Culla, que el felicitava pel premi dels Jocs Florals. Per una carta de Carles Salvador enviada a Manuel Falgueras i Duran a Barcelona, l'any 1924, podem veure l'amistat que tingué amb un altre mestre: «El llibre de Mn Rexarch poden enviar-lo al mestre oficial de Càlig [Castelló] en Joan Borràs Jarque i a Mn [mossèn] Eloi Ferrer professor al Seminari de Tortosa, amics i nacionalistes».

La relació amb Benassal, en aquesta última etapa, queda plasmada en les cartes dels alcaldes Miguel Pasies, Abilio Machi Fabregat i Tomàs Fabregat Monterde, i també en les de Perfecte Artola, director de la banda de música de Màlaga. Per altres cartes que no hem relacionat en el llistat esmentat anteriorment i que ara podem incloure en aquest apartat de Benassal està la carta del president del club esportiu de Benassal, Roig Fabregat, on el nomenen soci d'honor d'aquesta societat esportiva.

L'empremta de Carles Salvador a Castelló

La figura de Carles Salvador a Castelló es manté viva en el temps, fet que queda palès amb els reconeixements que s'han realitzat fins avui.

El 29 de juny de 1971 es va inaugurar un monument de pedra de Borriol, obra de l'escultor Octavi Vicent —primera Medalla Nacional d'Escultura—, a la plaça Major de Benassal en record de Carles Salvador amb la llegenda «Carles Salvador, poeta i gramàtic (1893-1955)». A més coincidia, aquest any 1971, amb els vint anys dels Cursos de Llengua Valenciana de Lo Rat Penat. Aquesta inauguració estigué presidida per l'alcalde de Benassal, Abelard Escrig. Participaren en l'acte,

entre d'altres, Manuel Sanchis Guarner, Joan Fuster i Vicent Pitarch. Aquest monòlit va estar patrocinat per la Fundació Huguet de Castelló. En aquest acte els fills lliuraren un llibret o opuscle *Homenatge a Carles Salvador i Gimeno. Gramàtic, poeta i escriptor* amb una breu biografia i tres poemes de *Veles i gavines*.²⁹

En agost de 1974, el seu amic Perfecte Artola, director de la banda de música de Màlaga, presenta l'himne local de Benassal, basat en el poema «Cant de l'escola» de Carles Salvador i escrit en setembre de 1927.

En novembre de 1980 en la sessió ordinària de l'Ajuntament de Castelló de la Plana del dia 26 de novembre de 1980 hom proposa el nom de Carles Salvador per al nou centre escolar de l'avinguda de Casalduch. Per mantenir viu el seu record, els alumnes de 6è de Primària d'aquest col·legi realitzen, tots els anys, la campanya «Carles Salvador, salvador de paraules».

En febrer de 2002 es crea la Fundació Carles Salvador a Benassal amb l'objectiu clar de conservar la documentació i tot el seu llegat. En juny d'eixe mateix any es nomena Lidia Tena com a directora de l'Aula-Museu.³⁰

La Fundació al llarg d'aquests anys ha realitzat un treball constant de conservació i a la vegada de difusió de l'obra de Salvador mitjançant una sèrie de publicacions. Així l'any 2004 es va reeditar l'obra *Cant i encant de Benassal*, i l'any 2005, el *Petit vocabulari de Benassal (Maestrat)*, amb una edició de Pere-Enric Barreda.

És a partir del 2009 quan s'inicia una col·lecció reglada que comença amb l'obra de Pere-Enric Barreda *Carles Salvador: una vida en imatges*, de la qual

---

29. Aquest acte va tenir ressò en la premsa: *Mediterraneo*, 28 de maig de 1971, en la p. 2, «Ahir homenatge a Carles Salvador, a Benassal». En el *Levante*, 29 de juny de 1971, en la p. 19, «Carles Salvador. Ilustre poeta y gramático». En *Las Provincias*, 2 de juliol de 1971, p. 31, «Descubrimiento de un monumento a Carles Salvador, en Benasal». En el *Levante*, 7 de juliol de 1971, en la p. 11, «Homenaje a Carles Salvador en Benasal». També a l'Aula-Museu de la Fundació Carles Salvador hi ha documentació sobre aquest acte: cartes de Lo Rat Penat relacionades amb aquest homenatge i adreçades a Sofia Salvador i al seu germà Carles, fulletó del dinar al Gran Hotel Font d'en Segures i la relació de persones a qui es va lliurar el fullet.

30. Volem agrair a Lidia tota la seva disposició i facilitats mostrades.

se'n va fer una segona edició el 2012. Àngela Buj, l'any 2009, publica dins d'aquesta col·lecció, el núm. 2, *Notes lexicogràfiques sobre el 'Petit vocabulari de Benassal' de Carles Salvador i Gimeno*. En el 2010, dins de la col·lecció Publicacions de la Fundació Carles Salvador, núm. 3, Pere-Enric Barreda realitzà una nova edició i comentaris de *Les festes de Benassal*, que l'any 1952 va editar l'Editorial Barcino, i en 1987 la Diputació de Castelló. El número 4 correspon a l'obra de Vicent Pitarch, *Pompeu Fabra, l'autoritat admirada pel valencianisme*, publicada el 2011. L'any següent surt un nou monogràfic de la col·lecció d'aquest mateix autor (Pitarch: *Les Normes de Castelló als cent anys de les Normes de l'Institut d'Estudis Catalans*). L'any 2013, amb el núm. 6 de la col·lecció, Pere-Enric Barreda publica *Carles Salvador, mestre de Benassal (1916-1934)*. Altres publicacions són *L'itinerari informatiu Carles Salvador, a Benassal*, escrit per Pere-Enric Barreda en 2005, i *L'itinerari Carles Salvador*, escrit per Montserrat Ferrer i Joan Peraire en 2010.

Un altre fet important que cal remarcar com a empremta de Carles Salvador a les terres de Castelló va ser la signatura del conveni de col·laboració entre la Universitat Jaume I i la Fundació Carles Salvador, signat a la Universitat, el 15 de juliol de 2010, pel vicepresident de la Fundació, Vicent Pitarch i pel rector de la Universitat, Vicent Climent. Entre els compromisos per aconseguir els objectius establerts estan poder treballar en comú per a difondre el llegat i establir canals de participació i assessorament en matèria documental. Com a resultat, al cap de poc de signar-se el conveni, la Biblioteca de la Universitat Jaume I de Castelló va iniciar la digitalització del material documental relacionat amb Carles Salvador que es troba físicament a la Fundació. Avui podem consultar al Repositori UJI (<http://www.repositori.uji.es>), dins de la col·lecció Biblioteca Digital de Castelló, l'obra de Carles Salvador.

CONSIDERACIONS FINALS

Carles Salvador fou un home molt actiu en totes les seves facetes. Fou molt treballador, incansable, i un exemple d'esforç i de constància. Com a

mestre va proposar un canvi de model i va posar en marxa l'escola d'adults, on va donar assistència a les persones majors que no havien pogut anar a escola en el seu moment, així com va plantejar millores educatives i crear noves infraestructures, com la proposta d'un nou grup escolar de les Eres Tancades a Benassal.

Carles Salvador fou un home amb molta visió i molt compromès amb la llengua. Va contribuir a difondre-la a través de tots els seus treballs: la gramàtica, el vocabulari, el cursos de gramàtica per correspondència, etc. El fet d'estar durant divuit anys de mestre a Benassal (1916-1934) va influir moltíssim en el seu deler per la llengua, i també la col·laboració en els treballs lexicogràfics que va iniciar mossèn Garcia Girona i la forma de parlar i les paraules antigues de la nostra llengua que encara es mantienien a la zona i que s'havien perdut a la ciutat de València.

Carles Salvador fou un home polifacètic. Quan parlem d'ell ens ve al pensament Salvador poeta, Salvador mestre i Salvador gramàtic. Efectivament si que és molt conegut com a gramàtic, com a poeta i com a mestre, però fou un home que també va tractar altres gèneres com la narració, el teatre, l'assaig, la lexicografia..., i a més fou articulista, conferenciant..., empresari en la gestió de l'aigua de la Font d'en Segures (Benassal), durant un període, i cronista oficial de Benassal.

Després de llegir la bibliografia sobre Salvador podem afirmar que Pere-Enric Barreda, que va faltar l'any 2014, ha estat el que més conegué la seva vida, no sols durant el període que estigué a Benassal, sinó en la tota la seva trajectòria. Els altres dos autors que també han estudiat Carles Salvador a fons són Vicent Simbor i Ricard Blasco, els quals analitzen més la seva obra que aprofundeixen en la seva vida.

La relació de Carles Salvador amb les terres de Castelló en la seva vida i obra és molt destacada i important. Una persona que haja sentit parlar d'ell i no haja llegit mai la seva biografia, pensa, en un primer moment, que

Salvador és de Benassal, per tot el seu treball desenvolupat com a mestre i per tota la seva producció referida a aquesta població.

El binomi Salvador i Castelló és, per tant, transcendental per conèixer la vida i obra d'aquest escriptor tant important i desconegut, ja que, com diu el seu fill, «no crec que siga exagerat en escriure que l'obra literària del meu pare, Carles Salvador i Gimeno, és encara molt poc coneguda». Malgrat haver passat trenta-tres anys des que el seu fill escriguera això en la introducció a la *Gramàtica valenciana*, publicada per la Conselleria de Cultura, l'any 1982, Carles Salvador, avui, és conegut principalment per la seva gramàtica, però encara es desconeixen més d'un miler dels seus articles publicats als diaris, així com la seva magnífica i extensa obra poètica, una part publicada i una altra part inèdita. També es desconeix la seva gran obra narrativa, el teatre i en menor mesura els assaigs. Igual que passa amb la seva poesia trobem obres inèdites d'aquests tres gèneres. A Carles Salvador —els que som de Castelló— li hem d'agrair la divulgació turística que va fer de la ciutat en els seus articles del *Maestrat*, publicats en la revista —només per esmentar una publicació— *Valencia Atracción*, des de l'any 1929 fins a 1955, sobre el monestir de Benifassà, les Columbretes, Sant Joan del Penyagolosa, Vilafranca i, principalment, sobre el seu benvolgut Benassal.

Pel que fa a les relacions castellonenques, Salvador va mantenir una relació molt estreta amb els membres de la Societat Castellonenca, amb el seu president, Salvador Guinot, i amb el director de publicacions, Àngel Sánchez Gozalbo. També mantingué una relació d'amistat amb el poeta castellonenc Bernat Artola i amb els mestres del *Maestrat* coetanis seus. Pel que hem pogut extraure de l'epistolari, hem comprovat que Salvador era una persona molt valorada, respectada i volguda per tots, ja que hi ha moltes invitacions per a participar, per exemple, en certàmens locals (Benicarló); escriure algun llibret de falla (Borriana); participar en els llibrets de gaiata (Castelló), on la Gaiata núm. 7 el nomenà Gaiater d'Honor.

El conveni que s'ha signat entre la Fundació Carles Salvador i la Universitat Jaume I permetrà obrir noves línies de treball amb l'objectiu clar de difondre, encara més, a través del Repositori UJI, tota la producció i treball portat a terme per Carles Salvador al llarg de la seva vida. Amb aquesta col·laboració de segur aportarem un granet més perquè l'obra salvadoriana siga coneguda, principalment, i en primer lloc, pels valencians i per tothom.

BIBLIOGRAFIA

- Anuario de la industria y del comercio: Guía de Castellón y su provincia para 1910*, Castellón: Imprenta Económica Barberá y Bastida, 1910.
- BARREDA, P. E.: *Carles Salvador: una vida en imatges*, Benassal: Fundació Carles Salvador, 2012.
- Castellón. Guía Comercial de la Provincia*, Castellón: Hijo de J. Armengot, 1921.
- PITARCH, V.: «Carles Salvador: vida i obra incardinades al nord del país», en *Els escriptors castellonencs del primer terç del segle xx i les Normes del 32*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2007, pp. 177-187.
- SALVADOR, C.: *Antologia Poètica*, València: Consell Valencià de Cultura, 1993.
- SIMBOR, V.: *Carles Salvador i Gimeno: una obra decisiva*, València: Diputació Provincial, 1983.
- SIMBOR, V.: *Carles Salvador. Papers de premsa*, València: Institució Alfons el Magnànim, 2000.